

Justyna Miklaszewska

ANTYUTOPIA W LITERATURZE MŁODEJ POLSKI

Justyna Miklaszewska jest profesorem filozofii. Jej główne zainteresowania badawcze obejmują współczesną filozofię polityczną oraz historię filozofii nowożytnej. Jest autorką książek, m.in. *Filozofia a ekonomia. W kręgu teorii publicznego wyboru* (2001), *Sprawiedliwość liberalna* (2015), *Filozofia Oświecenia: Radykalizm – religia – kosmopolityzm* (wspólnie z A. Tomaszewską, 2015). W swych najnowszych pracach analizuje związki między teoriami filozoficznymi i problemami współczesnych społeczeństw demokratycznych, skupiając szczególną uwagę na zagadnieniu sprawiedliwości społecznej, a ostatnia opublikowana książka to *Global Justice in a Democratic World. Contemporary Liberal Theories* (2021).

Kopia dla
Kopia dla

ANTYUTOPIA
W LITERATURZE
MŁODEJ POLSKI

Justyna Miklaszewska

ANTYUTOPIA
W LITERATURZE
MŁODEJ POLSKI

Wydanie rozszerzone

UNIVERSITAS
POLSKA AKADEMIA NAUK

© Copyright by Justyna Miklaszewska and Towarzystwo Autorów
i Wydawców Prac Naukowych UNIVERSITAS and Polska Akademia Nauk,
Kraków 2026

ISBN 978-83-242-4260-3
e-ISBN 978-83-242-6944-0
TAiWPN UNIVERSITAS

ISBN 978-83-68418-43-9
ISBN PAN

DOI 10.24425/pub.001

Recenzent
prof. dr hab. Marian Stala

Opracowanie redakcyjne
Katarzyna Kościuszko-Dobosz

Projekt okładki i stron tytułowych
Studio U

Na okładce:
Earthset („Zachód Ziemi”), fotografia wykonana z pokładu statku Orion
podczas misji Artemis II, 6 kwietnia 2026 r. Fot. NASA/Johnson Space
Center, NASA ID: art002e009288 (domena publiczna).

Druk
Drukarnia Elpil
ul. Artyleryjska 11
08-110 Siedlce

Partner wydania
za'KS
sprzyjamy wyobraźni

Przedmowa

Antyutopia oznacza społeczeństwo najgorsze z możliwych, przedstawiane najczęściej w odległej przyszłości, i stanowi polemikę z pewną utopijną wizją porządku społecznego, która jest w nim realizowana. Słowo to kojarzy się zazwyczaj z powieściami Aldousa Huxleya i George'a Orwella, chociaż myśl antyutopijna obecna jest także w tekstach filozoficznych. W literaturze polskiej gatunek ten jest bogato reprezentowany najczęściej przez powieści, które czasem klasyfikowane są jako fantastyka naukowa, jednak treści antyutopijne wyrażają też dzieła z obszaru polskiej myśli filozoficznej i historiozofii, zawierające katastroficzne i pesymistyczne prognozy rozwoju cywilizacji.

Rozpatrywana na tym tle młodopolska antyutopia stanowi zjawisko wyjątkowe, nie tylko ze względu na czas powstania tych dzieł – są to bowiem utwory napisane w początkach XX wieku, kiedy problematyka ta nie jest jeszcze szeroko reprezentowana w literaturze światowej – lecz przede wszystkim z uwagi na ich wysoką rangę intelektualną i na funkcję, jaką pełnią w świadomości zbiorowej. Na czym polega wartość tych antyutopii? Utwory te, opisujące fikcyjne społeczeństwa przyszłości lub umieszczone w bliżej nieokreślonym czasie, są w istocie lustrem, w którym odbija się współczesna ich autorowi rzeczywistość, jednak nie na sposób werystyczny, lecz raczej w postaci krzywego zwierciadła, które wychwytuje w aktualnym społeczeństwie szkodliwe tendencje, prowadzące do jego zniszczenia, jeśli w formie utopijnych ideałów będą one realizowane w działaniach zbiorowych i wpłyną na jego dalszy rozwój. Funkcją tych dzieł nie jest jednak wykpienie rezultatów tych działań, poprzez wyolbrzymienie i karykaturalne ujęcie ich skutków, lecz przestroga, ostrzeżenie współczesnego autorowi społeczeństwa przed możliwymi negatywnymi rezultatami tych poczynąń, które mogą prowadzić do jego zagłady, jeśli w porę nie zostaną powstrzymane. Dzieła te zawierają także ładunek emo-

cjonalny; są metaforycznym zapisem przeżyć i obaw, które dominują w zbiorowości oraz stanowią ważny czynnik mogący wpłynąć na pozytywny lub negatywny kierunek zmian społecznych. W istocie antyutopijne dzieła więcej nam mówią o społeczeństwie współczesnym autorowi niż o opisywanej przez niego fikcyjnej, alternatywnej rzeczywistości.

Odbiór tych utworów i ich późniejsza recepcja zależą częściowo od uniwersalnego charakteru zawartego w nich przesłania, ale przede wszystkim od podobieństwa pomiędzy epokami autora i czytelnika, od tego, czy w danej generacji występują w skali społecznej analogiczne zjawiska i towarzyszące im emocje. Nie przypadkiem w Polsce modernistyczna literatura miała swój renesans w latach 70. XX wieku, kiedy zainteresowano się problematyką dekadencji i autonomii sztuki w okresie Młodej Polski, co było reakcją na narzucanie twórcom przez ówczesne władze zadania szerzenia państwowej ideologii. Obecnie literatura ta, a zwłaszcza dzieła antyutopijne mogą liczyć także na zainteresowanie i zrozumienie ze strony współczesnego czytelnika, ale już z innych powodów. Od powstania tych utworów upłynęło ponad sto lat, tak więc z perspektywy XXI wieku dostrzegamy podobieństwo atmosfery intelektualnej i duchowej pomiędzy dwiema odległymi w czasie epokami. Polega ono przede wszystkim na podobnego typu emocjach zbiorowych. Tym, co dziś w skali społecznej odczuwamy, nie tylko w naszym kraju, jest, oprócz problemów życia codziennego i rosnących nierówności społecznych, nasuwające się zasadnicze, pełne niepokoju pytanie o dalszy rozwój cywilizacji Zachodu. Obawy budzi przyszłość związanych z nią wartości, jak: prawa człowieka, tolerancja, idee sprawiedliwości społecznej i demokracji, oraz światowy pokój; wyrażana jest troska, by dorobek wielu pokoleń walczących o ich urzeczywistnienie nie został zniszczony przez polityków, którzy realizują własne interesy.

Ze względu na swą tematykę – opis społeczeństwa lub państwa i funkcję, jaką pełnią antyutopijne powieści, trudno zaliczyć je wyłącznie do literatury, stanowią one także przedmiot zainteresowania filozofii politycznej i myśli społecznej. Antyutopia jest więc gatunkiem synkretycznym, łączy bowiem elementy dzieła literackiego i filozoficznego, toteż ze względu na szeroki zakres tej problematyki dołączyć ją można do dzieł z zakresu historii idei.

Książka o młodopolskiej antyutopii zawiera drugie wydanie monografii, której podstawą była praca doktorska napisana pod kierunkiem Marii Podrazy-Kwiatkowskiej. W obecnej edycji zostały dodane rozdziały, które rysują ideowe i kulturowe tło dla młodopolskiej anty-

utopii, a dotyczą katastrofizmu, anarchizmu i stanowisk liberalno-demokratycznych, antyutopii okresu międzywojennego, a także ukazują tę problematykę z perspektywy współczesnej filozofii politycznej.

Przedmiotem zawartych w książce analiz są literackie antyutopie stworzone przez młodopolskich pisarzy: Jana Lemańskiego, Karola Irzykowskiego i Jerzego Żuławskiego w kontekście ówczesnych dzieł podejmujących problematykę antyutopii w literaturze polskiej i światowej oraz ich zakorzenienie w świadomości społecznej tego czasu. W utworach tych przedmiotem krytyki są idee socjalizmu, pozytywistycznego utylitaryzmu, totalitaryzmu oraz społeczeństwa konsumpcyjnego. Młodopolskie antyutopie zawierają pesymistyczną diagnozę współczesności i zarazem wyrażają potrzebę politycznej zmiany. Ukazują negatywne emocje indywidualne i zbiorowe: strach przed utratą wolności i obawę o przyszłość cywilizacji, czyniąc to w formie literackiej, która oddaje je lepiej niż psychologia czy socjologia. Lemański obiera formę bajkowej przypowieści, by – w sposób satyryczny – krytykować ówczesne społeczeństwo, Irzykowski w konwencji farsy przedstawia zagrożenie ze strony nieodpowiedzialnej władzy politycznej, Żuławski jest mistrzem gatunku *science fiction* i kreśli pesymistyczny obraz przyszłej ludzkości, pogrążonej w konsumpcjonizmie, oraz nieudaną próbę ucieczki od współczesności na Księżyc, by stworzyć tam utopię.

Prekursorski charakter mają dzieła Żuławskiego, bowiem w naszych czasach podobne treści do zawartych w Trylogii Księżycowej podejmują nie tylko pisarze, ale obecnie przede wszystkim reżyserzy filmów fantastyczno-naukowych. W pracach współczesnych uczonych także odnajdujemy wyrażone w różnych formach treści dotyczące możliwych kontaktów z cywilizacją pozaziemską i obaw z tą kwestią związanych. Na tym tle rozpatrywane młodopolskie antyutopie odwołują się do wartości jako rodzaj diagnozy problemów trapiących ówczesne społeczeństwo, które to problemy powracają dziś w świadomości współczesnych ludzi. Celem tej monografii jest więc zwrócenie uwagi na funkcję antyutopii: jest ona nadal potrzebna jako narzędzie zbiorowej autorefleksji, prowokuje nas bowiem do zastanowienia się nad kierunkiem podejmowanych w społeczeństwie zbiorowych decyzji i do przeciwdziałania ich negatywnym skutkom.

W literaturze światowej można zaobserwować wzrost zainteresowania problematyką antyutopii w latach 80. XX wieku, w czasach niepewności wynikającej z rywalizacji wielkich mocarstw i wyścigu zbrojeń, chociaż, zdaniem niektórych badaczy, była to także reakcja na dominującą wówczas w Anglii i Stanach Zjednoczonych neoliberalną

politykę gospodarczą. W społeczeństwie polskim okres ten oznacza atmosferę traumy, wynikającej z trudnej sytuacji gospodarczej i politycznej, po stłumieniu przez totalitarną władzę obywatelskiego ruchu Solidarności. Czas ten stanowił analogię do okresu, gdy tworzone były młodopolskie antyutopie, które wyrażały odczucie zastoju, beznadziejności i pesymizmu, ale też poczucie zagrożenia jednostkowej wolności i strach przed jej utratą. Lemański radził sobie z tą negatywną emocją poprzez alegoryczny opis współczesnego społeczeństwa, który zamyka metafora morza wyrażająca pragnienie wolności. Irzykowski ukazywał zagrożenie ze strony klasy bogaczy, którzy ponoszą klęskę, gdy dyktatorskimi metodami pragną zbawić społeczeństwo, Żuławski kreślił najbardziej pesymistyczny obraz przyszłej ludzkości, gdzie twórcza jednostka ma poczucie zastoju i beznadziejności, z której pragnie się wyrwać. Ucieczka od ziemskiej cywilizacji w przestrzeń kosmiczną jest iluzją, toteż ratunkiem dla jednostki jest wolność wewnętrzna i filozofia Wschodu, która to droga, dostępna tylko nielicznym, pozwala ocalić ludzką wolność.

Odczucie zagrożenia dla wolności, jakie niesie ze sobą współczesny świat, było wspólnym przeżyciem wyrażanym przez te antyutopie, chociaż łączyło się ono z potrzebą zmian, co stanowiło przeczucie nadchodzących wydarzeń – pierwszej wojny światowej, w wyniku której Polska odzyskała niepodległość. W antyutopiach z okresu dwudziestolecia międzywojennego powraca jednak strach, obawa przed utratą niepodległości, która stała się faktem wskutek drugiej wojny światowej i po której doszło do kolejnej, ograniczającej wolność zależności politycznej.

Obecnie żyjemy w innej sytuacji, jesteśmy częścią wspólnot gospodarczych i sojuszy militarnych państw demokratycznych, jednak strach przed utratą niepodległości i naruszaniem praw obywatelskich nadal zakłóca poczucie bezpieczeństwa. Warto więc przyjrzeć się młodopolskiej antyutopii jako świadectwu minionej epoki i przeżyciu zbiorowemu, które powraca w nowej wersji, każąc nam myśleć o potrzebie obrony wolności zarówno w wymiarze politycznym, jak i w obszarze swobody twórczej. Istnieje związek pomiędzy epokami Młodej Polski i czasami współczesnymi, polegający na podobnym emocjonalnym odniesieniu się żyjących w nich jednostek do palących problemów społecznych i bieżącej polityki. Analogia ta opiera się na odczuwanych wówczas i obecnie emocjach politycznych, wyrażanych niegdyś w formie literackiej, dziś zaś analizowanych przez filozofów, przede wszystkim w pracach Marthy Nussbaum. Zagadnienie to omawiane jest w zamykającym książkę rozdziale, w którym przed-

stawione zostały także prace innych współczesnych filozofów: Johna Rawlsa czy Michaela Sandela. Stawiają oni pesymistyczną diagnozę współczesnej demokracji i zarazem wskazują środki, które mogą ocalić demokratyczne społeczeństwa, sprowadzające się do postulatu, by nie kierowano się w polityce wąsko pojmowanym interesem własnym, lecz by podejmowane działania nakierowane były na ideę dobra wspólnego i zmierzały do jego realizacji w danym kraju oraz we wspólnocie międzynarodowej.

*

W ostatnich latach ukazały się opracowania antyutopii, które rzucają nowe światło na tę problematykę. W książce pod redakcją Louisy MacKay Demerjian: *The Age of Dystopia: One Genre, Our Fears and Our Future*¹ zwraca ona uwagę na widoczną w ostatnich latach popularność dystopii w literaturze i filmie, bowiem dystopia, jako gatunek, wyraża nasze obawy o to, co może przynieść przyszłość w oparciu o analizę teraźniejszości. Podobna opinia zawarta jest w pracy zbiorowej: *Dark Horizons: Science Fiction and the Dystopian Imagination* pod redakcją Raffaelli Baccolini i Toma Moylana². Podkreślają oni, powołując się na L.T. Sargenta, różnicę między antyutopią a dystopią; ta pierwsza krytykuje pewną utopię, druga zaś ukazuje społeczeństwo radykalne inne niż to, w którym żyjemy, i przedstawiane jako mroczny, kosztowny sen. Warto jednak zauważyć, że rozróżnienie takie nie daje się konsekwentnie utrzymać, dlatego inni omawiający to zagadnienie autorzy używają obu tych określeń zamiennie, przy czym pojęcie dystopii jest częściej stosowane na gruncie angielskim, zaś w języku polskim upowszechnił się termin: antyutopia³. We wspomnianej książce podkreślany jest także przywołany już wyraźny wzrost zainteresowania negatywną odmianą utopii w literaturze angielskiej w latach 80. XX wieku, gdy ukazała się powieść Margaret Atwood: *The Handmaid's Tale*; odtąd problematyka ta jest wciąż obecna w utworach literackich, filmach i ostatnio w grach komputerowych.

¹ *The Age of Dystopia: One Genre, Our Fears and Our Future*, ed. L. MacKay Demerjian, London 2016.

² *Dark Horizons: Science Fiction and the Dystopian Imagination*, ed. R. Baccolini, T. Moylan, New York 2003, s. 5.

³ Propozycję rozróżnienia terminologicznego pomiędzy dystopią a antyutopią przedstawia Krzysztof M. Maj, *Antyutopia – o gatunku, którego nie było*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 2019, vol. 62 (4), s. 9–29. Por. też: J. Norledge, *The Language of Dystopia*, Cham, Switzerland 2022.

Z kolei książka *Thinking Utopia: Step into Other Worlds* zawiera artykuł Michaela Rotha: *Trauma: Dystopia of the Spirit*, w którym autor pisze o związku traumy – odczuwanej przez osoby, które doświadczyły dramatycznych przeżyć podczas drugiej wojny światowej – z dystopią, podkreślając, że trauma zwraca uwagę nie tyle na złą strukturę społeczeństwa, ile na związane z nią cierpienie jednostek, które można określić jako „dystopię ducha”⁴. W tym samym tomie Slavoj Žižek w artykule *From Revolutionary to Catastrophic Utopia* bierze za przykład rewolucję październikową i stawia pytanie o moralny sens rewolucji, która w imię utopijnych ideałów prowadzi do totalitarnego państwa⁵.

Kanadyjski uczony, autor wielu prac dotyczących utopii, antyutopii i literatury *science fiction*, Darko Suvin w swej niedawno opublikowanej książce *Disputing the Deluge* przedstawia definicję antyutopii, pisząc, że jej celem jest poddanie pod rozagę zarówno eutopii, wizji doskonałego nierzeczywistego świata, jak i dystopii, zawierającej ostrzeżenie przed zagrożeniem, jakie mogą spowodować obecne tendencje w życiu zbiorowości, po to, by podtrzymać prawo obywateli do kontestacji radykalnych prób zmiany społecznej⁶. Autor ten wiąże literaturę antyutopijną ze współczesnym polityczno-ekonomicznym kontekstem, określając ją jako aspekt późnego kapitalizmu, i interpretuje wymowę analizowanych dzieł z punktu widzenia marksistowskiej ideologii. W taki właśnie prezentystyczny sposób analizuje on antyutopię Orwella *Rok 1984* i określa obowiązujący w niej urzędowy język Oceanii – nowomowę – przez analogię do współczesnej amerykańskiej polityki, w której stosowane są narzędzia technologiczne w celu wprowadzenia tyranii. Ponadto, zdaniem Suvina, opisywana przez Orwella dehumanizacja społeczeństwa Oceanii odnosi się do współczesnego, zorientowanego na zysk kapitalizmu. Opinia ta jednak jest nieuzasadniona i pozostaje w sprzeczności z intencjami angielskiego pisarza, bowiem powieść ta – w zamierzeniu autora – była krytyką komunizmu realizowanego w państwach, które przyjęły ten ustrój. Wadą przedstawionych przez Suvina interpretacji jest też to, że analizy literackich antyutopii i zawartych w nich politycznych idei dokonywane są z punktu widzenia innej utopii, która kryje się w apro-

⁴ M.T. Roth, *Trauma: Dystopia of the Spirit*, w: *Thinking Utopia: Step into Other Worlds*, ed. J. Rüsen, M. Fehr, T. Rieger, New York 2007, s. 230–246.

⁵ S. Žižek, *From Revolutionary to Catastrophic Utopia*, w: *Thinking Utopia*, s. 247–275.

⁶ D. Suvin, *Disputing the Deluge: Collected 21st-Century Writings on Utopia, Narration, and Survival*, ed. H. O’Connell, New York 2022, s. 301.

bowanej przez niego lewicowej ideologii; cechuje je metodologiczny subiektywizm.

Swoje podejście do badań nad stanowiskami politycznymi, wyrażanymi w formach literackich: utopii, antyutopii i *science fiction*, określa Suvin mianem politycznej epistemologii. Zgodnie z tym traktuje on dzieła literackie jako wyraz pewnych tendencji ideowych i politycznych. W swych nowszych pracach odnosi się też do ważniejszych faktów z życia społecznego, jak atak na World Trade Center w 2001 roku, kryzys ekonomiczny z roku 2008, epidemia COVID-19, niebezpieczeństwo wojny światowej, regres współczesnej demokracji i wzrost prawicowego populizmu, interpretując je w kontekście krytycznej oceny kapitalizmu. Interesuje go odzwierciedlenie w sztuce tych wydarzeń, docenia bowiem jej rolę, uważając, iż zajmuje ona ważne miejsce w aktywności poznawczej człowieka. Podkreśla, że sztuka, a zwłaszcza literatura, opisując rzeczywistość i zachodzące w niej procesy, zwraca uwagę nie na ogólne tendencje, lecz na szczegóły oraz na realizację tych ogólnych idei w bieżącej polityce, a także to, jak wpływają one na życie jednostek⁷.

Na relację między literaturą a rzeczywistością społeczno-polityczną wskazuje też Thomas Moylan, określa bowiem narrację dystopii jako produkt społecznego fermentu XX wieku. Było to stulecie wojen, głodu, terroru państwowego, ludobójstwa i degradacji człowieczeństwa, co dało impuls do tworzenia dystopii i powojennej literatury *science fiction*. Autor podkreśla różnicę między odbijającymi ówczesną polityczną kulturę krytycznymi utopiami i powieściami fantastyczno-naukowymi lat 70. a dystopiami powstałymi w latach 80. i 90. XX stulecia, które stanowią odbicie przemian ekonomicznych i politycznych tego okresu. Różnica ta wynika ze zmian społecznych, przejścia od liberalnej utopii do antyutopii, stanowiącej odzwierciedlenie polityki nieuwzględniania dobrostanu jednostek, w imię gospodarczej konkurencyjności⁸. Zwraca on też uwagę na znane filmy z tego okresu, jak *Terminator* czy *Matrix*, łączące dystopię z estetyką *science fiction*⁹. W polskiej kinematografii lat 80. na uwagę zasługuje reżyse-

⁷ Ibidem, s. 14. Por. też: *Utopia and Dystopia in the Age of Trump: Images from Literature and Visual Arts*, ed. B. Brodman, J.E. Doan, Lanham 2019.

⁸ T. Moylan, *Scraps Of The Untainted Sky: Science Fiction, Utopia, Dystopia*, New York 2000, s. 86–90. Por. też: G. Claeys, *Dystopia: A Natural History*, Oxford 2017.

⁹ Na związek filmu George'a Lucasa *THX 1138* z rzeczywistością lat 70. XX wieku wskazuje John C. McDowell, *The Spectacle of Hope beyond Capital's Dehumanizing Violence: Reading George Lucas's Dystopian THX 1138*, w: *Theology, Religion, and Dystopia*, ed. S. Donahue-Martens, B. Simonson, New York 2024, s. 163–180.

rowana przez Andrzeja Żuławskiego filmowa adaptacja *Na srebrnym Globie*, dzieło wyrażające przygnębiającą atmosferę schyłkowych lat socjalizmu, w połączeniu z krytyką mitów dotyczących cywilizacyjnego rozwoju¹⁰.

Na analizowaną w pracach Moylana i Suvina relację między aktualną rzeczywistością polityczną a literaturą antyutopijną bądź dystopijną zwraca uwagę też David Bell w książce *Rethinking Utopia: Power, Place, Affect*. Pisze bowiem, że utopia zawsze jest obecna w życiu społecznym i powinna być traktowana jako idealny wzór do realizacji, który jednak nigdy nie obiera ostatecznej formy, lecz jest nieustannie korygowany i na nowo przemyślany¹¹. Utopia winna być stale konfrontowana z problemami bieżącej polityki, a pomiędzy ideałem a jego realizacją powinien trwać nieustanny dialog, będący relacją między „dobrym miejscem” a dobrem wspólnym, w przeciwnym razie bowiem pojawi się opisywana w antyutopiach przemoc, która zawsze kryje się w cieniu utopijnego projektu¹².

Autorzy wspomnianych prac zgodni są co do tego, że wiek XX był wiekiem antyutopii, w przeciwieństwie do XIX stulecia, w którym dominował optymistyczny duch utopii¹³. Wskazują też na związek pomiędzy pesymistyczną wymową antyutopii a politycznymi i społecznymi wydarzeniami ubiegłego wieku, które budziły obawy dotyczące przyszłości. Warto jednak zwrócić uwagę na jeszcze inny aspekt tych dzieł, zarówno utopii, jak i antyutopii, dotyczący ich czasoprzestrzennej budowy. Akcja tych powieści dzieje się na ogół w odległej przyszłości lub w bliżej nieokreślonym czasie, co nie różni się od tradycyjnych ujęć, natomiast nowatorskie jest ujęcie przestrzeni. Jeśli bowiem utopia klasyczna, zgodnie ze swą nazwą wymyślona przez Thomasa More’a, usytuowana była w miejscu, którego nie ma, na przykład na nieistniejącej w rzeczywistości wyspie, to społeczeństwa opisywane w utopiach i antyutopiach XX wieku często umieszczane są w przestrzeni kosmicznej, stąd związek tej literatury z poetyką gatunku *science fiction*. Utopijny charakter mają utwory literackie o charakterze prognoz tworzone przez naukowców, jak *The World, the Flesh and the Devil* (1929), dzieło brytyjskiego mikrobiologa Johna De-

¹⁰ Ł. Pisarzewski, *W poszukiwaniu „opus magnum”. Jak oglądać „Na srebrnym Globie” Andrzeja Żuławskiego?*, „Kwartalnik Filmowy” 2012, nr 77–78, s. 212–222.

¹¹ D.M. Bell, *Rethinking Utopia: Power, Place, Affect*, New York 2017, s. 7.

¹² Ibidem, s. 115. Por. też: A. Stock, rec. z D.M. Bell, *Rethinking Utopia*, „Utopian Studies” 2019, vol. 30, nr 1, s. 118.

¹³ Por. J. Szczęśniak, *Pozytywistyczne inne światy. Utopia i antyutopia w refleksji pisarzy postycywnych*, Lublin 2008.

smonda Bernala, który opisuje możliwość podróży na Księżyc w celu zbudowania lepszej cywilizacji. Ewentualność taką przedstawia też w swoich utworach amerykańska pisarka, Ursula Le Guin, która w powieści *Wydziedziczeni* (*The Dispossessed: An Ambiguous Utopia*, 1974) kreśli perspektywę możliwych kontaktów z kulturami pozaziemskimi. Wątki te pojawiają się w twórczości Stanisława Lema, przy czym niewątpliwie wydaje się związek literatury fantastyczno-naukowej z coraz bardziej zaawansowanymi badaniami dotyczącymi kosmosu i rysującą się perspektywą podróży międzyplanetarnych. Stało się to także ostatnio częstym tematem filmów o wymowie antyutopijnej. Jednym z przykładów jest *Diuna*, nakręcona na podstawie powieści fantastyczno-naukowej Franka Herberta (1965), która doczekała się dwóch filmowych adaptacji w 1984 i 2021 roku, a na jej kanwie powstało także kilka gier komputerowych. Dzieło to zasługuje na uwagę ze względu na pewne podobieństwa fabuły i atmosfery utworu do napisanej pół wieku wcześniej Trylogii Księżycowej Żuławskiego, która także miała filmową adaptację. Warto więc przyjrzeć się nie tylko tej młodopolskiej antyutopii, lecz także innym podobnym dziełom tego okresu, z uwagi na zawartą w nich diagnozę rozpoczynającej się epoki i wskazanie problemów politycznych i społecznych, które objawiają się w pełni w naszych czasach.

Część pierwsza

Antyutopia w literaturze Młodej Polski

Uwagi wstępne

Tomasz More, ogłaszając w 1516 roku swą *Utopię*, zapewne nie przypuszczał, iż wywoła ona tak wielką liczbę naśladownictw, polemik, kontynuacji. Pierwszą znaną utopią było *Państwo* Platona, jednak dopiero More wprowadził samo to wyrażenie, wokół którego w ciągu następnych stuleci narosło wiele znaczeń.

Refleksja nad utopią jest prawie tak dawna, jak sama utopia. Już w starożytności bowiem, obok platońskiej wizji idealnego państwa, pojawiły się krytyczne uwagi Arystotelesa na ten temat, zawarte w II księdze *Polityki*. Jednak nasilenie opracowań, historycznych i teoretycznych ujęć problematyki utopii, przypada na wiek XX, zwłaszcza na drugą jego połowę. Już w końcu ubiegłego stulecia utopia stała się przedmiotem systematycznych studiów, w okresie międzywojennym natomiast ukazały się ważne historie literatury utopijnej¹, zaczęto też definiować zasady myślenia utopijnego. Wówczas to wystąpił ze swą koncepcją świadomości utopijnej Karl Mannheim, definiując ją jako świadomość transcendującą, wykraczającą poza sferę otaczającej rzeczywistości i nawołującą do jej przekształcenia². Przeciwnieństwem utopii była w tym ujęciu ideologia, sposób myślenia świadomie fałszujący i upiększający rzeczywistość w celu utrzymania istniejącego stanu rzeczy. W okresie tym nawiązywano także do poglądów Georges'a Sorela, który skontrastował ze sobą mit twórczy, będący „dynamiczną rzeczywistością”, ekspresją autentycznych pragnień, i utopię, zdeprecjonowaną przez niego czysto racjonalną konstrukcję.

¹ L. Mumford, *The Story of Utopias*, New York 1922; J.O. Hertzler, *The History of Utopian Thought*, New York 1923.

² K. Mannheim, *Ideology and Utopia: An Introduction to the Sociology of Knowledge*, London 1972 (wyd. niem. 1929). Por. też: K. Mannheim, *Utopia*, w: *Encyclopaedia of the Social Sciences*, ed. E.R.A. Seligman, A.S. Johnson, vol. 15, London 1935.

Na początku lat 50. XX wieku ukazała się książka Raymonda Ruyera *L'utopie et les utopies*, w której autor ukazywał genezę utopii, będącej ucieczką od rzeczywistości, wyrazem niezaspokojonych pragnień. Zdaniem Ruyera utopia przedstawia idealne społeczeństwo, zbudowane według zasad symetrii, o ustroju najczęściej totalitarnym, w którym duży nacisk kładzie się na wychowanie. Podzielił on utopie na utopie – projekty państwa doskonałego, utopie ucieczki i utopie krytyczne³.

W latach 60. dyskutowano na temat utopii na kilku międzynarodowych sympozjach. Najbardziej znaczącą konferencję zorganizowała American Academy of Arts and Sciences w latach 1964–1965. Przedstawione tam artykuły opublikowało najpierw czasopismo „Daedalus”⁴, później zaś – wzbogacone o kilka nowych prac – ukazały się w formie książki, opracowanej przez Franka E. Manuela, *Utopias and Utopian Thought* (1966).

Manuel wyróżnia zaznaczone w tytule książki dwie odmiany: utopię i myśl utopijną. Pierwsza jest znamioną dla zachodniej kultury wizją idealnego społeczeństwa, ukazaną w formie opisu sposobu życia, który każdy jest skłonny instynktownie zaaprobować. Druga natomiast odmiana polega na konstrukcji racjonalnego modelu. Ukazuje on reguły optymalnego ustroju społecznego, uzasadnione przez autora wprost lub przez kilka osób biorących udział w dialogu⁵. W omawianym zbiorze poddano krytycznej ocenie obydwie formy utopii. Wśród autorów znalazło się wielu znakomitych uczonych: Lewis Mumford, Northrop Frye, Crane Brinton, Frank Manuel, Judith Shklar, Adam Ulam, Bertrand de Jouvenel, George Kateb, Mircea Eliade i Paul Tillich. Redaktor zbioru stwierdza, iż nie jest możliwe podanie wspólnej dla wszystkich wspomnianych autorów definicji utopii, w kwestii tej bowiem rozbieżność stanowisk jest znaczna. Można jednak, zdaniem Manuela, wyróżnić trzy postawy wobec utopii: docenianie utopii jako prawdziwego wyrazu pragnień człowieka, odmawianie jej wszelkiego znaczenia, oraz stanowisko ambiwalentne.

W 1971 roku ukazała się książka o podobnym charakterze, *Utopia*, pod redakcją George’a Kateba⁶. Zawierała ona artykuły drukowane wcześniej w czasopismach, pisane przez uczonych reprezentujących

³ R. Ruyer, *L'utopie et les utopies*, Paris 1950, s. 6–7.

⁴ „Daedalus”, Spring 1965, vol. 94, nr 2, *Utopia*.

⁵ F.E. Manuel, *Introduction*, w: *Utopias and Utopian Thought*, ed. F.E. Manuel, London 1973, s. VII.

⁶ *Utopia*, ed. G. Kateb, New York 1971.

różne dziedziny nauki – Margaret Mead, Jacoba L. Talmona, Ralfa Dahrendorfa, B.F. Skinnera i Zbigniewa Brzezińskiego. I w tym wypadku okazało się niemożliwe podanie wspólnej definicji utopii. Z przełomu lat 60. i 70. pochodzą także dwie znaczące pozycje angielskie. Pierwsza z nich, antologia Glenna Negleya i J. Maxa Patricka, *The Quest for Utopia*, zawiera fragmenty znanych, ale też zupełnie zapomnianych utopii⁷. Druga ze wspomnianych książek, *Yesterday's Tomorrows* Waltera Harry'ego Greena Armytage'a przedstawia szczegółową analizę tematyki powieści o przyszłości wraz z uporządkowaniem jej zasadniczych wątków⁸.

Inaczej nieco podchodzi do zagadnienia George Kateb w książce *Utopia and Its Enemies*. Rozważa on rozmaite stanowiska antyutopijne i analizuje obecną w nich krytykę utopii. Jego zdaniem istotę współczesnego utopizmu najlepiej ujmuje słynne powiedzenie Nikołaja Bierdiajewa, które posłużyło Aldousowi Huxleyowi za motto do *Nowego wspaniałego świata*. W eseju *Demokracja, socjalizm i teokracja* (*The End of Our Time*) Bierdiajew wyraził przekonanie, iż wkraczamy w epokę realizacji utopii, nowy wiek, w którym ludzie inteligentni zastanawiać się będą nad tym, jak uniknąć idealnego państwa, a powrócić do społeczeństwa mniej doskonałego, za to bardziej wolnego⁹. Problematykę antyutopii podejmują też w swych artykułach: George Woodcock¹⁰ i Eugen Weber¹¹, jak również Chad Walsh w książce *From Utopia to Nightmare*¹². W Polsce już w roku 1910 ukazała się praca Aleksandra Świętochowskiego *Utopie w rozwoju historycznym*. Wielki myśliciel pozytywista określał mianem utopii marzenia o „przyszłym szczęściu ludzkości”, wizje, przybierające formę „idealnej postaci stosunków społecznych”¹³. Jego książka była syntetycznym omówieniem występujących w dziejach koncepcji utopijnych. Podobny charakter miała znacznie późniejsza, popularna praca Jerzego Szackiego *Utopie* (1968), rozszerzona i ponownie opublikowana w 1980 roku pod tytułem *Spotkania z utopią*¹⁴. W tym samym roku ukazała się też praca

⁷ G. Negley, J.M. Patrick, *The Quest for Utopia*, College Park 1971.

⁸ W.H.G. Armytage, *Yesterday's Tomorrows: A Historical Survey of Future Societies*, London 1968.

⁹ G. Kateb, *Utopia and Its Enemies*, London 1963, s. 13.

¹⁰ G. Woodcock, *Utopias in Negative*, „The Sewanee Review” 1965, vol. LXIV.

¹¹ E. Weber, *The Anti-Utopia of the Twentieth Century*, w: *Utopia*, ed. G. Kateb, New York 1971.

¹² Ch. Walsh, *From Utopia to Nightmare*, London 1962.

¹³ A. Świętochowski, *Utopie w rozwoju historycznym*, Warszawa 1910, s. 226.

¹⁴ J. Szacki, *Spotkania z utopią*, Warszawa 1980.

Andrzeja Zgorzelskiego *Fantastyka. Utopia. Science fiction*¹⁵, w której autor zdefiniował utopię jako gatunek literacki, nie odwołując się do kryterium tematyki, uważał bowiem tego rodzaju definicje za nieprecyzyjne.

Definicji i określeń utopii jest tyle, ilu autorów piszących o tym zjawisku. Każdy na swój sposób je określa, nadając mu sens filozoficzny, polityczny, socjologiczny, psychologiczny, pedagogiczny lub czysto literacki. Tak więc dla Jerzego Szackiego utopia jest odmianą ideologii, przeciwieństwem konserwatyzmu, a zarazem postawą wobec świata, polegającą na ostrym przeciwstawianiu ideału istniejącej rzeczywistości¹⁶. Georg Picht, współczesny filozof niemiecki, określa utopię postulatywnie, jako pewien stan społeczeństwa, w którym ludzie będą myśleć i działać rozumnie¹⁷. George Kateb natomiast uważa, że współczesna utopia koncentruje się na ideale dobrego, szczęśliwego życia¹⁸. Judith Shklar przeczy, jakoby współcześnie istniała jeszcze utopia. Jej zdaniem zanikła ona wraz z upadkiem klasycznej, racjonalistycznej myśli politycznej i od czasów rewolucji francuskiej zastąpiła ją ideologia, głównie socjalistyczna¹⁹. Crane Brinton nie wątpi o istnieniu utopii w czasach współczesnych, a za najbardziej znaczącą uważa utopię demokracji. Ta egalitarna myśl była dziełem wielu pokoleń intelektualistów, którzy w XX wieku, przestraszeni jej konsekwencjami, wyparli się tej tradycji²⁰.

W koncepcji Lewisa Mumforda grecka utopia jawi się jako ideologiczne *residuum* archetypu antycznego miasta. W czasach nowożytnych maszyna (mechanizacja i urbanizacja) zniszczyła utopię, zamieniając miasto w więzienie²¹. Mircea Eliade ukazuje natomiast związek utopii z myśleniem religijnym, z motywem raju utraconego; dla Amerykanów jest ona sygnałem powrotu do źródeł²². Jeszcze głębiej, z filozoficznego punktu widzenia rozważa to zjawisko Paul Tillich. W jego ujęciu utopia zakorzeniona jest w naturze człowieka, nie można także

¹⁵ A. Zgorzelski, *Fantastyka. Utopia. Science fiction. Ze studiów nad rozwojem gatunków*, Warszawa 1980.

¹⁶ J. Szacki, op. cit., s. 29.

¹⁷ G. Picht, *Odwaga utopii*, przeł. K. Maurin, K. Michalski, K. Wolicki, Warszawa 1981, s. 123.

¹⁸ G. Kateb, *Utopia and the Good Life*, „Daedalus” 1965, vol. 94, nr 2, s. 454.

¹⁹ J. Shklar, *The Political Theory of Utopia: From Melancholy to Nostalgia*, ibidem, s. 369.

²⁰ C. Brinton, *Utopia and Democracy*, ibidem, s. 362–363.

²¹ L. Mumford, *Utopia, the City and the Machine*, ibidem, s. 271.

²² M. Eliade, *Paradise and Utopia: Mythical Geography and Eschatology*, w: *Utopias and Utopian Thought*, s. 261–262.

bez niej zrozumieć ludzkiej historii, stoi ona bowiem na początku i na końcu dziejów. Tillich podkreśla charakterystyczną dla utopii transcendencję: jest ona ideą kreacji nowego porządku tu i teraz, lecz działanie to jawi się jako nieustanny, historyczny proces wcielania Królestwa Bożego na ziemi. Obecna w nim nieustanna oscylacja między porządkiem wertykalnym a horyzontalnym to istota i zarazem rozwiązanie problemu utopii²³.

Frank Manuel, rozważając formy, jakie w dziejach przybierała utopia, wyróżnia trzy jej postacie: utopię „spokojnej szczęśliwości” do czasów rewolucji francuskiej; dynamiczną, historyczną i socjalistyczną utopię XIX wieku oraz psychologiczno-filozoficzną eupsychię, charakterystyczną dla XX stulecia²⁴. Amerykański filozof i badacz myśli politycznej, Adam Ulam, koncentruje swą uwagę na współczesności. Dostrzega w niej antyutopię, którą wywodzi z tradycji konserwatywnej myśli politycznej, i przeciwstawia jej blisko związany z utopią socjalizm²⁵. Socjolog, Ralf Dahrendorf, charakteryzuje natomiast strukturę utopijnych społeczeństw. Jego zdaniem wszystkie utopie (od Platona do Orwella) – to społeczeństwa, w których zmiana jest nieobecna i w których panuje uniformizacja, uniwersalny konsensus co do głównych wartości i instytucji. Gwarantuje to stabilność i bezkonfliktowość owych społeczeństw. Są to przy tym społeczeństwa izolowane w czasie i przestrzeni. Owemu utopijnemu modelowi Dahrendorf przeciwstawia konfliktowy model społeczeństwa, model „open society”, którym winna się zainteresować współczesna socjologia²⁶.

Wydaje się, iż próba połączenia rozmaitych definicji utopii, użycia syntetycznej koncepcji, jest zadaniem niewykonalnym. Każdy bowiem z podejmujących ten temat autorów ma swą własną, indywidualną koncepcję. Jedynie autorzy opracowań leksykograficznych podejmują próby uzgodnienia rozmaitych stanowisk, lecz definicje słownikowe i encyklopedyczne są bardzo ogólne, a co więcej, zmieniają się od jednego wydania do drugiego²⁷. W wypadku utopii wydaje się mieć zastosowanie uwaga Nietzschego, iż tylko to, co nie ma historii, może być zdefiniowane. Pisząc więc o utopii, należy pamiętać, iż jest ona zjawiskiem historycznym. Każda epoka ma swoją utopię, cza-

²³ P. Tillich, *Critique and Justification of Utopia*, ibidem, s. 308–309.

²⁴ F.E. Manuel, *Towards a Psychological History of Utopias*, ibidem, s. 72 i n.

²⁵ A. Ulam, *Socialism and Utopia*, „Daedalus” 1965, vol. 94, nr 2, s. 384.

²⁶ R. Dahrendorf, *Out of Utopia: Toward a Reorientation of Sociological Analysis*, w: *Utopia*, s. 122.

²⁷ Por. F.E. Manuel, *Introduction*, s. XV.

sem nawet współistnieją ze sobą rozmaite wizje idealnych stosunków społecznych. Niekiedy to utopijna wizja w późniejszej epoce staje się rzeczywistością, czasem jednak to, co kiedyś wydawało się idealną postacią stosunków społecznych, zaczyna napawać ludzi przerażeniem. Nie trzeba więc dążyć do stworzenia jednej precyzyjnej definicji, obejmującej wszystkie odmiany utopii, bądź myślenia utopijnego, można natomiast próbować wyróżnić pewne cechy strukturalne utopii, bądź myślenia utopijnego, pamiętając jednak, że i te uogólnienia mają charakter zmienny, zaś stale obecne w strukturze utopii są tylko jej najbardziej podstawowe elementy.

*

Utopia, już w samym tytule dzieła Morusa: „Książeczka zaiste złota i niemniej pożyteczna jak przyjemna o najlepszym ustroju państwa i nieznanej dotąd wyspie Utopii”²⁸, była wyrażeniem wieloznacznym, posiadającym dwa znaczenia dające się wywieść z jego etymologii. Mogło ono oznaczać utopię (z greckiego: οὐ-τόπος, ou-topos, nigdzie, miejsce nieistniejące) lub eu-topię (z greckiego: εὐ-τόπος, eu-topos, dobre miejsce, stan najlepszy z możliwych). Tę oscylację znaczeniową słowo to zachowało do dziś.

W nazwie tej ukrywa się jeszcze inna wieloznaczność. Utopia może bowiem oznaczać wizję lub projekt doskonałego społeczeństwa, dzieło, które ów projekt przedstawia w formie dyskursywnej, a także dzieło literackie, lub artystyczne, będące konkretyzacją tego projektu. Powyższą definicję formułuje Witold Ostrowski²⁹, wymaga ona jednak pewnych uściśleń. Utopię literacką określa on jako dzieło, „które podaje program utopijny w formie artystycznej w celu skuteczniejszej popularyzacji”. Nie tylko to jednak odróżnia traktaty filozoficzno-polityczne od utopii literackiej. Myśl utopijna wyrażona w formach dyskursywnych jest ogólnym zarysem nowego projektu społeczeństwa, otwarciem nieznanej dotąd perspektywy rozwoju. Natomiast utopia literacka bywa raczej wizualnym ukonkretnieniem możliwości, precyzacją i uszczegółowieniem ogólnej wizji³⁰.

²⁸ Libellus vere aureus nec minus salutaris quam festivus de optimo reipublicae statu, deque nova Insula Utopia, (1516); Th. More (Morus), *Utopia*, przeł. K. Abgarowicz, Warszawa 1954.

²⁹ W. Ostrowski, *Utopia*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 1958, t. I.

³⁰ N. Frye, *Varieties of Literary Utopias*, „Daedalus” 1965, vol. 94, nr 2, s. 329.

Często przyjmowanego przez autorów opracowań podziału na utopię i myśl utopijną nie należy jednak nazbyt podkreślać. Najczęściej w historiach utopii, jak i w teoretycznych ujęciach, uwzględnia się zarówno dzieła filozoficzno-polityczne, jak utwory literackie. W praktyce utopia literacka zawsze związana jest z określonym sposobem myślenia, zawsze uzależniona od jakiejś refleksji filozoficzno-społecznej. Jest ona bowiem odmianą literatury dydaktycznej, w której dominują funkcje: poznawcza i wychowawcza.

Utopię literacką definiuje Ostrowski jako „artystyczne przedstawienie państwa doskonałego istniejącego w wyobraźni autora”. Wskazuje on charakterystyczne cechy tego przedstawienia: „literacko-artystyczne traktowanie treści; zorganizowane społeczeństwo; intencjonalna doskonałość ustroju i życia społeczno-politycznego; brak takiego ustroju w rzeczywistości współczesnej autorowi”³¹. Inną definicję utworów należących do tego gatunku podaje Janusz Sławiński, pisząc, iż prezentują one „wzorowo zorganizowane społeczeństwa, projekty sprawiedliwych ustrojów państwowych i bezbłędnie funkcjonujących instytucji; u podstaw ukazanych w nich wizji życia społecznego znajdują się ideały skontrastowane z rzeczywistością socjalną i polityczną znaną autorowi i jego czytelnikom z bezpośredniego doświadczenia”³². Definicję utopii literackiej podaje też Glenn R. Negley. Jego zdaniem utopię od innych form literatury lub myśli społeczno-filozoficznej odróżnia to, że operuje ona fikcją, opisuje określone państwo lub społeczeństwo i jej tematem jest polityczna struktura owego fikcyjnego państwa lub społeczeństwa³³.

Większość definicji utopii literackiej ma charakter tematyczny, to znaczy, kryterium wyodrębnienia gatunku jest temat utworu. Inną drogę obrał Andrzej Zgorzelski, który próbował opisać strukturę gatunku utopii, posługując się kategorią fantastyki. Określił on utopię jako gatunek zawierający elementy fantastyczności i fantastyki, przedstawiający w sferze tematycznej model państwa będący wzorem do naśladowania. Interesowały go jednak zależności czysto literackie, a nie związki tematu ze świadomością epoki, z głównymi tendencjami ideowymi okresu. Ambicją Zgorzelskiego było przedstawienie – w oparciu o wybrany materiał z literatury angielskiej – „zmian cech strukturalnych utopii w trakcie jej rozwoju historyczne-

³¹ W. Ostrowski, *Utopia*.

³² J. Sławiński, *Utopia*, w: *Słownik terminów literackich*, pod red. J. Sławińskiego, Wrocław 1976, s. 477.

³³ G. Negley, *Introduction*, w: G. Negley, J.M. Patrick, *The Quest for Utopia*, s. 3.

go i pod wpływem krzyżowania się z cechami innych gatunków literackich³⁴. W swym strukturalnym, a zarazem diachronicznym ujęciu autor naszkicował ewolucję gatunku utopii, poprzez antyutopię – której nie przyznał samodzielności gatunkowej – do powieści *science fiction*. Jego ujęcie, chociaż nowatorskie i wartościowe, budzi jednak zastrzeżenia. Zgorzelskiemu nie udało się bynajmniej wyeliminować kryterium tematycznego ze swych rozważań, usunął je tylko z definicji. Same zaś definicje utopii, antyutopii i *science fiction*, mimo zastosowania przez autora formalizacji w ich zapisie, są bardzo ogólne i nie nazbyt precyzyjne³⁵.

Nie mam jednak zamiaru polemizować szczegółowo z ujęciem Zgorzelskiego, celem moim jest spojrzenie na utopię bardziej jako na sposób myślenia, pewien typ świadomości wyrażający się w formach literackich, niż na sposób kreacji artystycznej. To znaczy: raczej na sposób myślenia, niż na sposób kreacji, ponieważ ujęć tych nie można całkowicie rozdzielić. Wydaje się jednak, iż nawet przy opisie utopii jako zjawiska literackiego nie należy pomijać ujęcia tematycznego, jest to bowiem gatunek ściśle związany z tendencjami ideowymi danej

³⁴ A. Zgorzelski, op. cit., s. 43.

³⁵ Definicje te wyraża symboliczny zapis:

utopia	<i>science fiction</i>
0. n (KG1.f) (-)	
1. KG1.f (+)	0. n (KG1.f) (+)
2. KG2 (-)	1. KG2 (-)

Ową diachroniczną definicję objaśnić można w sposób następujący: utopia w swych początkach zawiera obraz świata zbieżny z rzeczywistością obiektywną, pozostaje w opozycji do literatury pięknej i stosowanej, brak w niej fantastyki (0). W następnej fazie (1) wprowadzony zostaje czynnik fantastyki (f), polegający na przełamaniu obiektywnie ustalonych praw świata przedstawionego. Jest to podstawowy wzorzec utopii. Przejęcie w XX wieku w fazę antyutopii (2), wtórnej odmiany gatunkowej utopii, odbywa się drogą eliminacji fantastyki i poprzez technikę uzwyczajnienia świata przedstawionego. Źródłem *science fiction* (0) jest wiele gatunków operujących fantastyką, m.in. utopia. Pierwotna konwencja *science fiction* (1) likwiduje fantastykę, wykazując duże podobieństwo do wtórnej odmiany gatunkowej utopii (ibidem, s. 179). Zasadniczą wadą tego systemu definicji jest to, iż nie pozwalają one odróżnić utopii od innych gatunków operujących czynnikiem fantastyki; ani też *science fiction* od antyutopii. Ponadto próba uchwycenia dynamiki rozwoju gatunków, historycznego aspektu związków między tekstami, także nie przyniosła oczekiwanych rezultatów. Opierając się na teorii Zgorzelskiego, trudno jest zrozumieć, dlaczego Huxley po ogłoszeniu *Nowego wspaniałego świata*, mimo przemiany, która dokonała się w obrębie gatunku, pisze klasyczną utopię (*Island*). Zgorzelski wprowadzie wspomina, iż rozwojem literatury rządzi prawo cykliczności, i że ustalone postaci gatunku trwają jeszcze przez czas jakiś na zasadzie automatyzmu (reprodukcji wzorca), mimo że nowe odmiany już powstały. Świadczyłoby to jednak o tym, że z chwilą, gdy narodziła się antyutopia, tylko gorsi pisarze, z rzadka, zwrócą się ku utopii. Tymczasem wiek XX ma także swoją utopię, że wymienię tylko reprezentatywną książkę Skinnersa *Walden Two*.

epoki i jego ewolucja dokonuje się w ścisłym związku z przemianami świadomości i ideologii, a nie w oderwaniu od nich.

Tak więc utopia to wizja nieistniejącego w rzeczywistości, doskonałego społeczeństwa, a także utwór dyskursywny lub literacki, który je opisuje. Osobnego określenia wymaga świadomość czy inaczej postawa utopijna. Postuluje ona przebudowę społeczeństwa w oparciu o transcendentny wobec rzeczywistości ideał. Postawę utopijną cechuje wykraczanie poza daną rzeczywistość³⁶ oraz szczególnie silnie odczuwane napięcie między pojmowanym normatywnie ideałem a poddawany krytyce istniejącym stanem rzeczy³⁷. Z tego względu do grona utopistów nie można zaliczyć zwolenników stopniowych reform. Reformator podziela z konserwatystą przekonanie, iż społeczeństwo istniejące jest niedoskonałe, i pragnie je polepszyć drogą powolnych zmian dokonywanych metodą prób i błędów. Gdy więc reformator ulepsza świat zastany, utopista przeciwnie, pragnie go zburzyć i postawić na tym miejscu nowy. Wynika to ze sposobu widzenia rzeczywistości w ostro zarysowanych kategoriach dobra i zła, bez dopuszczania stopni pośrednich.

Oprócz wskazanych wyżej dodatkowych wyznaczników utopii, jak ów wyraźny kontrast między aktualną rzeczywistością a przedstawionym modelem społeczeństwa, należy podkreślić na koniec najistotniejszą – jak się zdaje – jej cechę, na którą zwrócił uwagę Northrop Frye. Jest to obecność wartości w utopii. Frye zdefiniował utopię jako mit spekulatywny zawierający wizję czyichś idei społecznych³⁸. Konstrukcja owego mitu odbywa się następująco: utopista dostrzega, iż cenione przez niego wartości ulegają zatracie w rzeczywistości mu współczesnej, tworzy więc całościową wizję społeczeństwa, w którym byłyby one w pełni rozwinięte³⁹. Ta cecha utopii wskazuje na jej związek z rzeczywistością. Utopia nie jest tylko zabawą, ubraniem w szatę literackiej fikcji, popularyzacją koncepcji filozoficzno-społecznej. Jest diagnozą współczesności, jej krytyką i zarazem miejscem, w którym może się odbywać dyskusja nad społeczeństwem, w którym mogą spotkać się przedstawiciele specjalistycznych dyscyplin, by próbować zrozumieć społeczeństwo i jego aktualną sytuację⁴⁰.

³⁶ Por. K. Mannheim, *Utopia*.

³⁷ J. Szacki, op. cit., s. 41.

³⁸ N. Frye, op. cit., s. 323.

³⁹ Dla Platona wartością taką była zasada sprawiedliwości, Bacon upatrywał zasadniczy czynnik organizacji społecznej w technologicznej produkcji.

⁴⁰ Podobną opinię wypowiada Frank Manuel: „utopia can be read as expressive

Odpowiednio do tego można więc określić generalnie antyutopię jako wizję społeczeństwa, w którym cenione przez jej autora wartości, współcześnie zanikające, uległy całkowitej zagładzie. Przedmiotem zainteresowania antyutopisty jest więc także rzeczywistość współczesna i jej krytyka dokonywana z aksjologicznego punktu widzenia.

Antyutopia jest, podobnie jak utopia, zarówno wizją społeczeństwa, jak i formą literacką, która tę wizję zawiera. W przeciwieństwie do utopijnych projektów doskonałego społeczeństwa – antyutopia ukazuje społeczeństwo najgorsze z możliwych. Antyutopia literacka bywa czasem ośmieszeniem, parodią konkretnego utopijnego dzieła, zasadniczo jednak krytykuje ona określoną utopię, określony sposób myślenia, albo też utopię w ogóle. Krytyka ta prawie zawsze odbywa się poprzez pokazanie następstw realizacji utopijnych celów. W rezultacie antyutopia podobnie jak utopia odnosi się do rzeczywistości współczesnej, krytykuje bowiem rzeczywistość za realizację utopijnych projektów i ukazuje przerażającą perspektywę rozwoju zbiorowości: społeczeństwo najgorsze z możliwych.

Większość definicji antyutopii to definicje szersze, uwzględniające rozmaite jej formy. Zdaniem Chada Walsha antyutopia

atakuje ideę i możliwość utopii. Ale nie musi tego czynić. Może równie dobrze atakować pewne tendencje istniejących społeczeństw. Albo może być ćwiczeniem czystej wyobraźni nie zawierającym sądów ani o utopii, ani o rzeczywistym świecie, ale tylko pokazującym jakiś szczególny rodzaj koszmaru wcielony w społeczeństwo stworzone przez autora⁴¹.

Twórcy opracowań teoretyczno-literackich posługują się węższą definicją antyutopii jako dzieła literackiego. Definicję taką podaje Maria Kwapien:

Antyutopia to utwór literacki przedstawiający w dowolnej formie negatywny obraz utopijnego porządku społecznego, którego załóżki autor może dostrzegać w tendencjach rozwoju rzeczywistej cywilizacji⁴².

Antyutopia, zwana także utopią negatywną, kontrutopią, kaktopią lub dystopią, jest przeciwieństwem utopii, jej negatywnym

of specific social conflicts which it presumes to resolve". F.E. Manuel, *Introduction*, s. XI–XII.

⁴¹ Ch. Walsh, *From Utopia to Nightmare*, s. 26–27. Cyt. za: M. Kwapien, *The Anti-Utopia as Distinguished from Its Cognate Literary Genres in Modern British Fiction*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 1972, t. XIV, z. 2.

⁴² Ibidem, s. 49.

odpowiednikiem. Wyrażenie to także jest wieloznaczne. W słowie anty-utopia ukrywa się opozycyjność wobec utopii, polemika z utopią w ogóle, z określoną utopijną wizją lub utopijnym utworem literackim. Podobne znaczenie ma słowo kontr-utopia, punktem odniesienia jest tu przede wszystkim utopia. Natomiast określenie utopia negatywna albo dystopia oznacza wizję, która odnosi się do rzeczywistości, krytykuje ją i przeciwstawia jej nie utopię, lecz właśnie kakotopię, społeczeństwo najgorsze z możliwych⁴³. Tak więc wspomnianej na początku oscylacji znaczenia ukrywającej się w wyrażeniu „utopia”, oscylacji między u-topią i eu-topią, odpowiada zawarta w wyrażeniu „antyutopia” oscylacja między anty-utopią i dystopią.

Dwuznaczność tę podkreśla w swej definicji antyutopii także Witold Ostrowski, pisząc, iż antyutopia może być utopią satyryczną, „przedstawiającą ironiczny obraz społeczeństwa współczesnego autorowi w formie alegorii lub innym przebraniu”⁴⁴, może też być parodią utopii wyśmiewającą marzenia utopijne. Antyutopia, zdaniem Ostrowskiego, jest zawsze utworem literacko-artystycznym i trudno ją oddzielić od fantastycznych satyr na ludzkość. Opinia ta nie jest słuszna. Podobnie jak w wypadku utopii, istnieje myśl antyutopijna wyrażająca się w formach dyskursywnych. Uwzględnia ją George Kateb w swej książce *Utopia and Its Enemies*. W jego ujęciu antyutopizm nie oznacza określonej doktryny, lecz stanowisko zajmowane przez myślicieli, którzy atakują pewne aspekty utopijnych wizji lub propagowany współcześnie ideał społeczeństwa i którzy, w obawie przed wzrostem utopijnych tendencji, wykazują niebezpieczne implikacje tej myśli⁴⁵. Antyutopia zaś od innych satyr na ludzkość różni się tym, iż zawiera w sobie, w sposób ukryty, utopię. Obecny jest w niej także ów myślowy kontrast, wizja o charakterze pozytywnym, nie wyrażona wprost, jak to ma miejsce w utopii, lecz zawarta w podtekście. Autor antyutopii czasem wyraża swój pozytywny program w innym utworze o charakterze utopijnym, czasami trzeba ów program rekonstruować z wypowiedzi różnego typu. Rzadko mamy do czynienia z postawą całkowicie pesymistyczną, niezawierającą żadnych pozytywnych perspektyw.

Tak więc antyutopia to wizja społeczeństwa najgorszego z możliwych, lub dzieło, najczęściej powieść lub dramat, które tę wizję zawiera. Jest to negatywny odpowiednik utopii, ale też jej nowa po-

⁴³ Por. W. Mays, *The Best and the Worst of Possible Worlds*, „Journal of the British Society for Phenomenology”, January 1979, vol. 10, nr 1.

⁴⁴ W. Ostrowski, *Antyutopia*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 1958, t. I.

⁴⁵ G. Kateb, *Utopia and Its Enemies*, s. 19.

stać, charakterystyczna dla XX stulecia kontynuacja. Antyutopia jest zjawiskiem charakterystycznym dla naszych czasów, dla współczesnego sposobu myślenia o społeczeństwie, podobnie jak utopia była znamienna dla epoki renesansu. Nie można jej przypisać czystej negatywności: w jej znaczenie wpisana jest – podobnie jak w sens metafor – oscylacja między utopią a antyutopią.

Na utopię można spojrzeć jako na metaforę rzeczywistości społecznej, wizję zawsze ściśle z nią związaną i uzyskującą właściwą wymowę wskutek oscylacji między projektem doskonałego społeczeństwa a rzeczywistością, która ów projekt wyłoniła. Podobnie antyutopia jest metaforą, nieco bardziej skomplikowaną, zawiera bowiem odniesienie nie tylko do rzeczywistości współczesnej, lecz zarazem i do pewnej utopii. Rozważając odmiany literackiej utopii, jak i antyutopii, nie można pominąć zawartego w nich myślowego dystansu. Na jego obecność w *Utopii* Morusa zwrócił uwagę Georg Picht⁴⁶. Jest to charakterystyczna postawa autora utopijnej wizji, jego stosunek do samej tej wizji i jej związku z rzeczywistością, dający się ująć w postaci refleksji: „zobaczmy, jak mogłoby być”, a nie: „jak będzie”, czy: „jak musi być”. Obecność owego dystansu pozwala odróżnić utopię od prognozy naukowej, przepowiedni czy proroctwa. Utopia jedynie wskazuje pewną możliwość, podobnie ma się rzecz z antyutopią. Zdaniem Pichta dystans ów zagubili z oczu utopiści z przełomu XIX i XX wieku, usiłując wcielać w życie „dosłownie” utopijne wizje. W okresie tym zaistniały odpowiednie dla tego celu warunki cywilizacyjne. Stało się to, jak się zdaje, bezpośrednią przyczyną pojawienia się antyutopii, będącej reakcją nie tyle na samą utopię, ile na możliwość jej realizacji.

W pojęciu postawy czy świadomości antyutopijnej zawiera się przekonanie o niemożliwości urzeczywistnienia utopii, a także krytyka wszelkiego rodzaju utopii i postaw utopijnych, poparta argumentem, iż każda próba realizacji utopijnej wizji prowadzi do zmiany na gorsze. Świadomość antyutopijna, chociaż z zasady skierowana jest przeciwko utopii w ogóle, lub przeciw pewnej konkretnej utopii, wykazuje jednak duże podobieństwo do świadomości utopijnej. Obie te formy myślenia są krytyczne wobec otaczającej rzeczywistości, obie ją transcendują, tworząc wizję innego porządku społecznego, obie też prowadzą w konsekwencji do przemiany istniejącej rzeczywistości. Różnica polega na tym, że utopia zawiera gotowy plan tej przemiany, w antyutopii zaś pozytywny ideał jest ukryty. Czy zawsze? Wydaje się,

⁴⁶ G. Picht, op. cit., s. 202. Por. też: R. Gerber, *Utopian Fantasy: A Study of English Utopian Fiction since the End of the Nineteenth Century*, London 1955, s. 131–132.

że tak, ponieważ antyutopia jest pojęciem negatywnym, zakłada więc obecność pozytywnego punktu wyjścia. Owym punktem wyjścia nie jest jednak pozytywny ideał społeczny, lecz pewien zespół wartości cenionych przez antyutopistę i zagrożonych we współczesnej mu rzeczywistości. Nie widzi on możliwości obrony tych wartości poprzez tworzenie utopii, to jest takiej wizji społeczeństwa, w którym byłyby one w pełni rozwinięte. Co więcej, twierdzi on, iż właśnie konsekwentna realizacja jakiejś utopii może doprowadzić do całkowitej zatyraty tych wartości. Przedstawiając wizję społeczeństwa najgorszego z możliwych, antyutopista nie zawsze ma sformułowany program społeczny, utopię, zawsze jednak przyjmuje jakiś zespół wartości, jako podstawę dokonywanej przez siebie krytyki. Wizja ta pełni podobną funkcję, jak utopia: ma na celu nakłonienie ludzi do działania, do przeciwdziałania szkodliwym tendencjom. Nawołując do zmiany istniejącego stanu rzeczy, antyutopia oddziałuje więc tak samo jak tradycyjna utopia⁴⁷.

Trudno jest wyznaczyć ściśle granicę między utopią a antyutopią. Dzieje się tak dlatego, że kategoria utopijności jest kategorią historyczną, zrelatywowaną do warunków, w których czyjeś poglądy są głoszone, i wraz z warunkami zmienia się treść tego pojęcia. To właśnie relacja między utopią a rzeczywistością sprawia, że literackie wizje, które dla czytelnika z końca XIX wieku miały charakter utopii, dla odbiorcy z końca XX wieku jawią się jako antyutopie. Podobnie poglądy Wojciecha Gutkowskiego wyrażone w *Podróży do Kalopei* (1817) na tle współczesnej mu epoki miały charakter radykalny; w momencie jednak opublikowania książki (1956 rok) ów radykalizm całkowicie utracił.

Trudności ze zdefiniowaniem utopii wynikają także z historycznego charakteru tego zjawiska; skoro więc każda syntetyczna definicja ujmuje tylko cechy najogólniejsze, szczegółowego określenia należy szukać w ujęciu historycznym. Postaram się zatem uzupełnić powyższe uwagi dokładniejszą charakterystyką postaci, w jakich utopia i myśl utopijna pojawiły się w dziejach. Wybieram jednak stanowiska najbardziej reprezentatywne, i te, z którymi później często polemizowano, jak choćby poglądy Platona. Najwięcej miejsca zajmie tu jednak wiek XIX, w epoce tej bowiem szukać należy klucza do antyutopii XX wieku. Mam przy tym na myśli nie tylko powieści utopijne z XIX stulecia, lecz przede wszystkim ideologie o charakterze utopijnym, jak: socjalizm, romantyzm czy niektóre odmiany pozytywizmu.

⁴⁷ J. Szacki, op. cit., s. 182–183.

Dzieje utopii – od Platona do początków XX wieku

1. *Państwo* jako utopia

W jednym ze swych najważniejszych dialogów, w *Państwie*, Platon rozważa problem doskonałego ustroju społecznego, temat, który w ciągu następnych stuleci będzie podejmowany wciąż na nowo, a jego aktualność w naszych czasach wzrastać. Jednak określenie najlepszego ustroju nie jest w tym dialogu celem najważniejszym, a w każdym razie nie jedynym. *Państwo* dotyczy także problematyki duszy człowieka, która – zdaniem filozofa – ma strukturę podobną do państwa. Dialog otwiera dyskusja nad pojęciem sprawiedliwości, ściśle związanym z kategoriami jedności i harmonii. W duszy człowieka pojawia się ona wtedy, gdy rozum panuje nad „niższymi” jej częściami (ambicja, popędy); w państwie zaś osiąga się ją pod rządami mędrców – filozofów, tych, którzy wiedzą, co to jest dobro, i potrafią utrzymać sprawnie funkcjonujące społeczeństwo, w którym „każdy robi to, co do niego należy”.

Platońska utopia wyrasta z krytyki rzeczywistych stosunków. Platon żyje w epoce, w której sprawiedliwość stała się pustym pojęciem, w życiu zaś decyduje siła i bezwzględność:

Więc spośród tych niewielu ci, co przyszli i zakosztowali, jaką słodycz i szczęście daje to dobro, i dostatecznie się napatrzyli szaleństwu szero-
kich kół i zobaczyli, że po prostu nikt nie prowadzi w państwach jakiejś polityki zdrowej i że nie ma się z kim sprzymierzyć, żeby pójść sprawiedliwości na pomoc i nie zginąć, tylko jakby człowiek wpadł pomiędzy dzikie zwierzęta i ani razem z nimi ludzkiej krzywdy płodzić nie chce, ani się sam jeden w walce przeciw powszechnemu zdziżeniu ostać nie potrafi, zanim by się na co mógł przydać państwu i przyjaciom, a ginąc przed czasem, zejdzie bez pożytku dla siebie i dla drugih; więc jak sobie

człowiek to wszystko razem zrzuca, to cicho siedzi i to tylko robi, co do niego należy; zupełnie tak, jakby wicher zimą niósł kurz i ulewę, a on by gdzieś pod murkiem przystanął i widział pełno nieprawości w innych, a sam byłby zadowolony, jeżeli jakoś zachowa ręce czyste, wolne od śladów ludzkiej krzywdy i od obrazy boskiej, i tak to życie tutaj spędzi, a kiedy przyjdzie odejść, to odejdzie nie bez nadziei pełnej uroku; łagodnie i przy dobrej myśli¹.

Obecna w *Państwie* ostra krytyka społeczeństwa i państwa współczesnego autorowi dialogu jest znamionną cechą, punktem wyjścia wszystkich późniejszych utopii. Utopię bowiem cechuje niezadowolenie z teraźniejszości; temu, co jest, utopia przeciwstawia to, co być powinno, złu – dobro. Wynika stąd następna ważna cecha utopii: oparcie jej na transcendentnym ideale. To, co mówi Sokrates na temat sprawiedliwości i jej funkcji w idealnym państwie, nie wywodzi się z doświadczeń żadnego państwa konkretnego, lecz jest odbiciem nauki Platona o duszy i jej częściach ukazanych w powiększeniu, jako obraz państwa i jego stanów. Werner Jaeger w *Paidei* wyprowadza stąd wniosek, iż Platonowi państwo potrzebne jest tylko jako środek do celu, którym jest pokazanie istoty i działania sprawiedliwości w duszy człowieka. Wniosek ten jest zbyt skrajny, bowiem jak sam Jaeger zauważył później:

Doskonały człowiek może powstać tylko w doskonałym państwie i odwrotnie: konstrukcja takiego państwa musi mieć na celu wychowanie człowieka. Stała odpowiedniość struktury duszy ludzkiej i państwa, pewnych typów ludzkich, i typów ustroju (...) opiera się na tej zasadzie².

„Idealne państwo” i „sprawiedliwy człowiek” to wzory, które czekają, aż naśladowanie wcieli je w rzeczywistość. Realizację utopii należy rozpocząć od władzy. Jedynie władca-filozof może stworzyć w państwie odpowiednie ramy dla prawdziwej paidei, wychowania człowieka zgodnie z ideałem człowieczeństwa. W myśli Platona politeia i paideia spletają się w całość; państwo jest tłem, jedynym odpowiednim otoczeniem dla człowieka sprawiedliwego.

Platon konstruuje ów transcendentny ideał w oparciu o naczelną wartość, sprawiedliwość, która w życiu współczesnym została, jego zdaniem, zaprzepaszczone. Państwo – to obraz, wzór zawieszony jak gdyby w powietrzu nad światem rzeczywistym, stan doskonały ostro skontrastowany ze społeczeństwem współczesnym autorowi tej wi-

¹ Platon, *Państwo*, przeł. W. Witwicki, Warszawa 1958, t. I, s. 329–330.

² W. Jaeger, *Paideia*, przeł. M. Plezia, Warszawa 1962, t. II, s. 307.

zji. Z tego statusu świata „jak gdyby” wynika też kolejna kwestia: realizacji utopii. U Platona rządy filozofów, konieczne dla zaprowadzenia idealnego stanu, są mało prawdopodobne, chociaż nie wykluczone.

– Ja rozumiem – powiada – Ty masz na myśli to państwo, o którymśmy mówili zakładając je. Ono leży w kraju myśli, bo na ziemi, przypuszczam, że nigdzie go nie ma.

– A może w niebie – dodałem – leży jego pierwowzór u stóp bogów; dla tego, który chce patrzeć, a patrząc urządzić samego siebie. A to nie stanowi żadnej różnicy, czy ono gdzieś już jest, czy dopiero będzie³.

Tak więc realizacja utopii ma polegać na tym, by mając przed oczami idealny wzorzec, strukturę całości, pracować nad doskonaleniem własnej duszy. Jednym słowem utopia potrzebna jest po to, by orientować działania jednostki. Z drugiej strony jednak wychowanie jednostek, prawdziwa paideia, może się dokonać tylko w obrębie optymalnej struktury społecznej⁴.

Platońskie utopijne państwo jest miejscem – przestrzenią życiową dla filozofa, możliwą do realizacji we własnej duszy lub w społeczeństwie. W pierwszym wypadku mamy do czynienia z outsiderem, człowiekiem, który wbrew złemu wychowaniu wpajanemu mu przez istniejące społeczeństwo, dzięki nadzwyczajnej łasce bogów może sam się kształtować. Dzieje się to na zasadzie wyjątku graniczącego z cudem, ponieważ Platon – jak większość utopistów – przyjmuje założenie, iż postawy ludzkie kształtowane są przez instytucje. W pełni zatem urzeczywistnić się może ów ideał w społeczeństwie, poprzez zbiorowe wychowanie, gdy władzę przejmą filozofowie. Zatem państwo jako miejsce, w którym struktura społeczna służyć będzie wychowaniu człowieka mądrego i sprawiedliwego – do tego sprowadzałyby się istota utopii Platona.

Idealne społeczeństwo oznacza więc u Platona stan, w którym ludzie będą sprawiedliwi, ale oznacza także doskonale funkcjonującą jedność. Tę jedność człowieka i państwa osiąga się przez wychowanie, na które filozof, podobnie jak większość utopistów, kładzie ogromny nacisk. Jednakże tę jedność w koncepcji Platona uzyskuje się w oparciu o wartości, o prawdę, inaczej niż w dwudziestowiecznych koncepcjach – o czym zapominają współcześni myśliciele oskarżający Platona o totalitaryzm. Należy do nich m.in. Karl Popper, który

³ Platon, op. cit., t. II, s. 48–49.

⁴ Dylemat ten występuje także we współczesnych koncepcjach utopijnych. Por. G. Picht, *Odważa utopii*, s. 152.

*Dalsza część książki dostępna w wersji
pełnej.*

